

URTX

EL SANTUARI DE SANTA MARIA DEL MERLI,
DE LA VILA D'ALGUAIRE:
ANÀLISI ARTÍSTIC DEL TEMPLE DEL SEGLE XIII

Francesc Fité Llevot

EL SANTUARI DE SANTA MARIA DEL MERLI, DE LA VILA D'ALGUAIRE: ANÀLISI ARTÍSTIC DEL TEMPLE DEL SEGLE XIII

Abstract

En este breve estudio, se ofrecen los pocos datos históricos sobre el santuario del Merli (Alguaire, Lleida) y la análisis estilístico del edificio, datable en el último cuarto del siglo XIII, así como las transformaciones y ampliación que sufrió en época moderna, dentro del contexto de la arquitectura religiosa del área de Lleida.

In this brief study, we offer few historical data on the sanctuary of Merli (Alguaire, Lleida) and the stylistic analysis of the building, dating back to the last quarter of the thirteenth century, as well as the transformation and enlargement suffered in modern times, in the context of religious architecture in the area of Lleida.

Paraules clau

Arquitectura, escultura, romànic, Lleida, Merli, Alguaire.

Dades històriques¹

Poc sabem de la història d'aquest santuari i de la seva construcció,² que sembla que tingué la seva etapa inicial en el 1265, any amb el qual s'ha volgut fer coincidir també la descoberta llegendària i miraculosa de la imatge de la Mare de Déu, a la qual ens referirem més endavant, segons la narra Narcís Camós.³

La data de 1265 val a dir que ve ratificada per una notícia procedent d'un manuscrit que es guardava a l'arxiu de l'antic convent

de les monges santjoanistes d'Alguaire, derruït al segle XVII, durant la Guerra dels Segadors. Aquest manuscrit, conegut com el Llibre de "Pany i Clau",⁴ ens assabenta, a més, de l'any inicial de la construcció del temple, i del nom dels dos primers picapedrers que es feren càrrec de l'obra: els germans Bernat i Pere Fullea, segons sembla, mestres picapedrers de la vila d'Alguaire.⁵

Una segona notícia, que recull aquest mateix manuscrit, corresponent al maig de 1278, i ens informa de l'acabament de la fà-

¹ Aquest estudi s'inscriu dins dels projectes d'investigació: *Producción artística y consumo en el mundo urbano catalán en época gótica dentro del contexto europeo* (ref. HUM2004-02898/ARTE, Ministerio de Educación y Ciencia, investigador principal Dr. Francesc Fité), y *Mundo urbano y producción artística en la catalunya occidental: lleida y su área de influencia (siglos XIII-XV)* (ref. HAR2008-04281, Ministerio de Educación y Ciencia, investigador principal Dr. Francesc Fité), havent rebut el suport del *Grup de Recerca d'Estudis Medievals. Espai, poder i cultura* (Universitat de Lleida, grup d'investigació consolidat amb el reconocimiento de la Generalitat de Catalunya, dir. pel Dr. Flocel Sabaté).

² Segons el Senyor Josep Lladonosa, l'església del Merli fou la dipositària de la tradició faustina, tot i acceptar que els cristians de l'antiga població visigoda quedaren quasi extingits, després de la dominació islàmica. Les monges santjoanistes, proposa que reedificaren l'eremitori, que era en ruïnes, mantenint així la tradició d'una església que ell creu d'origen constantinià, en la qual hi situa la tradició de Sant Faust, llaurador i fill d'Alguaire, tot indicant la coincidència de la seva biografia amb l'homònima del sant de la mateixa advocació venerat a la Rioja, a Logronyo, i a Àlaba, a Bujanda; un sant per alguns mort l'any 614.-vid. Josep LLADONOSA PUJOL, *Història de la vila d'Alguaire i el seu monestir santjoanista*, Alguaire, Ajuntament d'Alguaire, 2007 (reed.), p. 25.

³ Narcís CAMÓS, *Jardín de María, plantado en el Principado de Cataluña*, Barcelona, 1657. En aquest sentit és interessant fer notar l'origen i significat que se li atorga al mot "Merli" o "Merle" que és el de pedregar o munt de pedres, amb el qual s'ha relacionat la descoberta de la imatge mariana. Segons la llegenda, aquesta fou amagada sota un pedregar per protegir-la del perill dels invasors musulmans, essent descoberta posteriorment, de forma miraculosa, per un pastoret que la portà al monestir d'Alguaire, on es diposità a l'altar major. La llegenda explica també que la imatge, no obstant, es traslladà miraculosament novament al lloc de la descoberta per manifestar així la seva voluntat que se li erigís un santuari en aquell indret, tal com fou interpretat i executat –vid. Ignasi de PALA I MARTÍ, *Apuntes históricos relativos al Pontificio, Real e Insigne Monasterio de Religiosas nobles bajo el título de Nuestra Señora de Alguaire y San Juan*, Barcelona, 1885; Juan Manuel PALACIOS SÁNCHEZ, *La sagrada, soberana e inclita orden militar de San Juan de Jerusalem (Orden de Malta) y sus monasterios de religiosas de España*, Logroño, Editorial Ochoa, 1977, p. 27; Josep LLADONOSA PUJOL, *op. cit.*, p. 55-56.

⁴ Ofereix la transcripció N'Antoni PAULI MELENDEZ, *El real monasterio de Ntra. Sra. de Alguaire de Barcelona, 1250-1950*, Barcelona, 1951. El manuscrit original sembla que desaparegué, o fou destruït, en els estralls que sofrí el convent de Barcelona, on residien les monges d'Alguaire, l'any 1936 –vid. Josep LLADONOSA PUJOL, *op. cit.*, p. 124.

⁵ Aquesta notícia és un acord que porta la data del 30 d'abril de 1265; en ell s'hi llegeix: *Acta ab la qual la Sra. Gueralda de Guardia, priora del Monestir de Alguayre, ab conçell dels religiosos y religioses del Convent de dit Monastir, donaren a fer tota la obra de pedra per la Iglesia de Santa Maria de Merle, a Bernat y Pere de Fullea, germans picapedrers*. El Senyor Josep Lladonosa, pel cognom, els considera nadius d'Alguaire –vid. Josep LLADONOSA PUJOL, *Història de la vila d'Alguaire i el seu monestir santjoanista*, Alguaire, Ajuntament d'Alguaire, 2007 (reed.), p. 123-124.

brica del temple. Les monges santjoanistes d'Alguaire, acordaren aquell any oferir a Pere Monjo d'Alguaire, pel termini de deu anys, totes les rendes, censals, lluminàries, i altres fruits de l'església i Casa de Santa Maria del Merli, amb el pacte i l'obligació de completar la coberta i el paviment de pedra de l'església.⁶ Una notícia que ens ha portat a suposar que en aquest moment s'havia finalitzat una part important de la fàbrica i que segurament mancava únicament finalitzar la coberta, o potser només la teulada de llosa plana, i enllestir l'enllosat del paviment. Pels anys d'arrendament, ens plantejem si no restaria per fer tota la volta de la nau; i existeix el dubte de saber si a Pere Monjo se'l nomenà ermità, encarregat del manteniment del santuari i la seva administració, o bé si es tracta únicament d'un nou picapedrer que fou contractat per les monges d'Alguaire per a finalitzar l'edifici, motiu pel qual se li concedí l'administració de les rendes del santuari amb l'objectiu de poder fer front a les despeses de l'obra a realitzar.⁷

A aquestes dues dates cal afegir-hi la corresponent al nom de la promotora del santuari, gran benefactora de l'orde santjoanista. Ens referim a Marquesa de Cervera, vídua de Guillem de Guàrdia i filla del segon matrimoni de Ramon de Cervera, Senyor de Cervera, Algerri, Butsènit, Fontllonga, Pujalt i alguns altres llocs, el qual s'havia casat amb Miracle d'Urgell, germana d'Ermengol VIII.⁸ Guillem de Guàrdia era un noble cavaller del comtat d'Urgell i es casà amb l'esmentada Marquesa el 1224. Amb ella tingué dues filles, Mateua, que casà amb un Pinós, i Gueralda que fou priora d'Alguaire. A Marquesa, se la considera també la fundadora

del monestir i primera priora. Es creu que dos o tres anys abans del seu òbit, que s'esdevingué l'1 de maig de 1268, feu construir el santuari de Nostra Senyora del Merli, als peus del convent;⁹ una dada que coincideix amb l'exposat.

El Senyor Lladonosa, que ha estat un dels principals estudiosos d'aquest santuari, juntament amb Miret i Sans, i que sempre ha defensat la seva gran antiguitat,¹⁰ es fa ressò de dades anteriors que, al seu criteri, ratifiquen l'existència del santuari anys abans del 1264. Concretament, afirma que surt documentat l'any 1250 i àdhuc uns anys abans, aportant com a prova un document, editat per Miret i Sans, del 1227, referit a una donació que un tal Berenguer Porqueres, pelegrí de Sant Jaume de Compostel·la, feu a la comanda hospitalera i "ad Beate Marie de Algair", consistent en dues faneques de blat.¹¹ Unes dades, pensem, que no ens garanteixen ara per ara un funcionament del santuari en una etapa anterior, tot i que es podria haver construït l'edifici actual sobre restes d'un d'anterior, com plantejem al final.

Del que tenim plena seguretat, en el moment actual, és que a finals del segle XIII el santuari estava enllestit i en ple funcionament, com es desprèn d'un document procedent de la col·legiata d'Àger, del qual dona ja notícia el Sr. Lladonosa, datat l'any 1296 i conservat a l'Arxiu Capitular de Lleida. Un document que és important perquè ens ratifica que realment s'havia enllestit l'edifici i que estava obert al culte. Per ell ens assabentem que l'abat Andreu de l'abadia de Sant Pere d'Àger exhortava, el mateix any, els fidels que estaven sota la seva jurisdicció,

⁶ Oferim la transcripció de N'Antoni Paulí, corresponent al foli 161 del ms. indicat "Pany i Clau": *Lo convent del Monestir de Alguaire, feu fer la Iglesia de Ntra. Sra. de Merle en 1265...I després assignà per deu anys totes las rendas, acaptiris, lluminarias y offertas de lla per ferla acabar de enllosar o cobrir de pedra en 1278.*

⁷ Per a les dues notícies vid. A. PAULÍ MELENDEZ, *op. cit.*, p. 20-31.

⁸ Era germana per tant de Marquesa que era a la vegada germana d'Ermengol VIII i muller del vescomte d'Àger Ponç Guerau de Cabrera, el que se suposa trobador i que aspirà a ser el successor d'aquest comte, abans de la naixença d'Aurembiaix; una aspiració que serà mantinguda pel seu successor i fill Guerau Ponç de Cabrera que aconseguirà (1213-1228) proclamar-se comte d'Urgell, encapçalant així el nou llinatge comtal de la casa Cabrera que regirà el comtat d'Urgell fins la mort d'Ermengol X en el 1314 –vid. Jaume VILLANUEVA, *Memorias cronológicas de los Condes de Urgel*, Balaguer, 1976, p. 206-219; Eduardo CORREDERA, *Noticia de los Condes de Urgel*, Balaguer, 1973, p. 135; Francesc FITÉ, *Reculls d'història de la Vall d'Àger. Període Antic i Medieval*, Àger, 1985, p. 224-228.

⁹ Joaquim MIRET I SANS, *Noticia histórica del Monestir d'Alguayre*, Barcelona, Tipografia l'Avenç, 1899, p. 11-14.

¹⁰ Vid. supra nota 1.

¹¹ Josep LLADONOSA, *op. cit.*, p. 55-56. Tenint present que l'advocació mariana ho era també del monestir, no resta clar que la donació es refereixi al santuari del Merli. Lladonosa assenyala també, que el santuari surt esmentat al s. IX, emperò sense aportar cap referència documental. A hores d'ara, se'ns fa difícil pronunciar-nos sobre la seva antiguitat, degut a la manca de documentació clara i també d'estudis arqueològics que puguin aportar llum. El que resta visible de la fàbrica medieval és tot del segle XIII, com veurem, excepció potser de la part baixa del mur sud occidental. A més, les notícies possibles anteriors que hem pogut consultar, no resulten prou clares per arribar a cap conclusió. Caldrà dur a terme un estudi més acurat en aquest sentit i revisar més acuradament la documentació aportada pel Sr. Lladonosa.

en atenció als miracles que obrava la imatge de Santa Maria del Merli, pertanyent a la parròquia de Sant Serni d'Alguaire, del bisbat de Lleida, a que, no sent suficients els rèdits de dita església per a les despeses del seu culte, l'auxiliessin amb llurs bens i, per ma de Domènec d'Estanya, prevere de dita església, o del seu enviat, l'afavorissin amb almoines segons llurs possibilitats, concedint a cadascun que hi contribuís amb les seves almoines, estant penedit dels seus pecats i confessat, vint dies de remissió de la penitència que se li hagués imposat. Demanava també que les almoines es fessin únicament en vida de l'esmentat Domènec d'Estanya, que segurament fou qui les sol·licità.¹²

Bé, aquesta és tota la informació que hem pogut aplegar sobre la construcció del temple de la Maredeu del Merli en època medieval. Les poques notícies d'època mo-

derna ens informen de molt poc; únicament de l'existència d'un ermità encarregat del funcionament i conservació del santuari que era nomenat per la priora,¹³ àdhuc quan el 1699 es traslladà tota la comunitat des d'Alguaire a residir a Barcelona, degut a haver estat destruït el monestir durant la Guerra dels Segadors. En marxar, registrem el nomenament de l'ermità que seguirà depenent de les monges fins que el santuari passi a mans de la jurisdicció del bisbe de Lleida.¹⁴ Evidentment manca tota la documentació referida a la renovació de l'edifici del segle XIII que s'efectuà en època moderna, sobre la qual res hem pogut esbrinar. És possible que hagi desaparegut.

L'edifici històric:

L'església de Santa Maria del Merli, tal com avui es mostra, difereix de com s'oferia al se-

¹² Ibid., p. 57-58; veure el manuscrit de Jaume CARESMAR, *Resumen del Archivo de la Insigne Iglesia Colegial de San Pedro de Ager en Cataluña* (177), fol. 317 r i v, núm. 1012. El mateix Caresmar va transcriure el pergamí original, núm 2119, procedent de l'antic Arxiu Capitular de Sant Pere d'Àger i ara conservat a l'Arxiu Capitular de Lleida, en un manuscrit un any anterior a l'esmentat –vid. Jaume CARESMAR, *Compendi de tots los instruments antics y moderns ques troban en lo Arxiu de la molt Insigne Iglesia Colegial de Sant Pere de Ager* (1766), núm. 2119 –es troben els manuscrits de Caresmar a l'Arxiu Històric "Jaume Caresmar" de la Vila d'Àger. La transcripció del document és la següent: "*Andreas Dei gratia abbas ecclesie agerense ad Romanam Ecclesiam tam in capite quam in membris nullo medio pertinentis. Universis et singulis Christi fidelibus per iurisdictionem nostre agerense ecclesie constitutis ad quos presentes litere pervenerint salutem et bonis operibus diabundare cum ecclesie Sancte Marie de Merle parrochie Sancti Saturnini de Alguayre Diocesis Ilerdense ubi Dominus Iesus Christus ad honorem Sanctissimi Virginis matris eius multa miracula operatur in operibus luminariis ac aliis necessariis ecclesiasticis proprie non supperant facultates absque vestri et aliorum Christi fidelium auxilios devotionem vestram requirimus in Domino et ortamur quatenus cum Dominicus de Stanya presbiter dicte ecclesie vel eius nunciis ad vos accesserit per eundem dicto loco et ecclesie pias de bonis á Deo vobis collatis helemosinarum ac grata karitatis subsidia transmittatis, ut per hec et alia bona que Domino inspirante feceritis ad eterna valeatis gaudia feliciter pervenire. Nos enim Dei omnipotentis Iesu Christi misericordia confisi omnibus vere penitentibus et confessis qui predictae ecclesie per dictum presbiterum per latorem presentium aliquid dederint vel transmiserint aut quo modo libet manum porrexerint adiutricem viginti dies de iunctis sibi legitime penitentis per gratiam Sancti Spiritus misericorditer relaxamus. In quorum testimonium presentes literas nostri sigilli pendentis duximus munimine roborandas. Datum in Agere III Idus Julii, anno Domini M CC nonagesimo sexto presentibus post mortem dicti Dominici presbiteri dicte ecclesie minime valituras". Segons FRANCISCO CASTILLON, "Catálogo del Archivo de la Catedral de Lleida. Fondos de la Colegiata de Ager", *Aragonia Sacra*, XI (1996), p. 107, la referència d'ubicació del document original a l'Arxiu Capitular de Lleida és: Carpeta 3, núm 117. A aquesta caldrà incorporar la nova signatura que s'ha donat al document, un cop informatitzat.*

¹³ El 1636 Fra Pau d'Àger, comanador de Vilafranca i visitador, nomenat pel gran Prior de Catalunya, visita el convent d'Alguaire. La visita compregué també el santuari del Merli, pel que interrogà a l'ermità del santuari que declarà que el Merli era sufragani del monestir d'Alguaire i que estava proveït amb tota classe d'ornaments, celebrant-s'hi missa cada dia; una pràctica que continuà en actiu fins al 1700, per part de dos o tres beneficiats que residien a la "Casa del Merle" –vid. JOAQUIM MIRET I SANS, *Notícia històrica del Monestir d'Alguayre*, Barcelona, Tipografia l'Avenç, 1899, p. 45-46; JOSEP LLADONOSA PUJOL, *Història de la vila d'Alguaire i el seu monestir santjoanista*, Alguaire, Ajuntament d'Alguaire, 2007 (reed.), p. 124-125.

¹⁴ L'església, en marxar les monges a Barcelona, quedà servida per un capellà-ermità que es mantindrà fins quan s'incorpori el Merli a la jurisdicció del bisbe de Lleida, arran del concordat de 1851, en època del bisbe Ciril Uriz. –vid. JOSEP LLADONOSA PUJOL, *Història de la vila d'Alguaire i el seu monestir santjoanista*, Alguaire, Ajuntament d'Alguaire, 2007 (reed.), p. 125. Vid. també en *El Butlletí de Catalunya*, núm. 296, any XXIX (setembre 1919), l'article "Notes d'una excursió pel Segrià i l'Alt Pla d'Urgell", p. 216, on es recull la notícia d'una primera partença de les monges d'Alguaire a Barcelona, en el 1640, amb motiu de la Guerra dels Segadors, retornant al cap de dotze anys, i la definitiva el 1699. Aquest trasllat a Barcelona vingué motivat per la destrucció del seu convent. En arribar a Barcelona se les instal·là al palau del gran Priorat de Catalunya, en la Riera de Sant Joan, obtenint la seva cessió plena el 1758; lloc on residiren fins el 1880, any a partir del qual passaren a ocupar un convent nou als afores de Barcelona, a la barriada de Sant Gervasi. Al tornar el 1652, les monges d'Alguaire hagueren de sostenir plets amb Lleida degut a que veïns de la jurisdicció de Lleida havien comés crims a Alguaire, vila que era sota domini de les santjoanistes –vid. també CEFERI ROCAFORT, *Provincia de Lleida*, Barcelona, ed. Albert Martín, s. d. (*Gran Geografia de Catalunya*, dir. Francesc Carreras i Candi), p. 249.

gle XIII. L'edifici actual és el resultat de les modificacions i reformes que ha sofert el santuari a causa de les destruccions de les guerres. En aquest sentit, és possible que ja patís una primera destrucció al segle XVII, durant la Guerra dels Segadors, quan fou destruït el monestir santjoanista, tot i que no ens consta. Si hagués estat així, s'hauria emprés una primera restauració en aqueix segle, amb anterioritat al 1699; l'any que les monges deixaren definitivament Alguaire per instal·lar-se a Barcelona. Sabem que en el moment de llur partença, nomenaren un ermità pel santuari, sense que consti cap esment sobre destruccions o reparacions a fer.

Segurament, la restauració més radical es dugué a terme al segle XVIII, si prenem en consideració l'any que figura a la llinda del portal de 1771, cosa que ens permet documentar amb precisió la construcció de la façana actual. Una operació que comportà ni més ni menys que capgirar l'orientació de l'església. És a dir, disposar un nou presbiteri al costat de ponent, on deuria haver-hi antigament l'entrada principal, mentre que al mur de l'antic presbiteri, situat a l'est, s'hi bastí la façana i el portal. Una operació que suposà

erigir de nova fàbrica la façana i l'eliminació de l'antic presbiteri, si és que aquest no havia desaparegut ja enderrocat en els estralls de la guerra de Successió. Ara per ara, únicament podem constatar el canvi d'orientació i la construcció de la nova façana.

No ha de sobtar una operació semblant, ja que als segles XVII-XVIII ja no era prescriptiu l'orientació de la capçalera dels temples vers l'est, com ho era en època medieval. El santuari del Merli no és exclusiu d'un canvi d'orientació. Una operació semblant es donà a l'església del convent Trinitari d'Avinganya, prop de Seròs,¹⁵ i es produí igualment al Sant Crist de Balaguer,¹⁶ així com a les parroquials de Santa Maria de Sunyer i Santa Maria de Vilanova de la Barca.¹⁷

Aquesta important remodelació, i sembla que ampliació, ja la documenta el Sr. Lladonosa,¹⁸ sense donar compte dels canvis apuntats, tan radicals, que s'empegueren, i que la situa també entorn a l'any 1771. Per ell s'amplià l'església, a més de refer-se la volta i, en aquest sentit, dona les seves mesures actuals, coincidents amb les aportades per Antoni Paulí:¹⁹ 19,2 m de llargada

¹⁵ A Avinganya perviu en molta part l'antic temple del segle XIII, que constava d'una nau d'arcs diafragma que sostenien una coberta de fusta i un presbiteri orientat a l'est, de mur recte i coberta de volta apuntada, al qual únicament li manca actualment l'arc de triomf d'accés, el qual estava sostingut per dos pilars coronats per dos grans capitells de decoració zoomòrfica sumària, que es conserven. Lafegiment a la primera meitat del segle XIV de la capella funerària dels Montcada, en el mur septentrional, de grans dimensions, va determinar que s'afegís, davant del presbiteri, un tram amb volta de creueria i una segona capella al costat oposat que en certa forma distorsionà l'espai eclesial primitiu, ja que de capella privada s'acabà convertint en l'espai més important del temple, fet que permet entendre que al segle XVII es procedís a anul·lar el presbiteri primitiu i a situar-hi el portal d'entrada principal, en el mateix mur de tancament del segle XIII, tal com encara es pot veure. És a dir, no s'arribà a variar l'orientació del temple absolutament, com en el santuari del Merli, car quedà la portada de ponent com a portada secundària, mentre la principal passava a la cara est. L'orientació presbiteral aleshores quedà fixada vers el nord, en passar la capella Montcada de capella privada a espai eclesial principal –vid. Francesc FITÉ, "Expansió de l'arquitectura religiosa gòtica a les terres de Lleida", *Temps de consolidació. La Baixa Edat Mitjana, segles XIII-XV* (Prim Bertran, F. Fité coord.), Lleida, Pagès Editors/ Bisbat de Lleida, 2008 (Arrels Cristianes. Presència i significació del Cristianisme en la Història i la Societat de Lleida, vol. II), p. 503-505; també V.V.A.A., *El Segrià, Les Garrigues, El Pla d'Urgell, La Segarra i L'Urgell*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1997 (Catalunya Romànica, XXIV), p. 228-230.

¹⁶ Com es ben sabut, en aquest indret s'aixecava la parròquia principal de Balaguer, que era la de Santa Maria d'Almatà, en una època en què aquest indret era el barri més important i poblat de la ciutat. Actualment, l'antic temple de Santa Maria d'Almatà, del qual es conserva la façana de ponent amb el portal i tota la nau, és una capella del santuari del Sant Crist. Es pot deduir molt bé com, en un principi, s'obrí una capella al mur del temple romànic, dedicada al Sant Crist, que la devoció acabà transformant en un gran temple del qual la vella parròquia n'és avui una simple capella. En aquest procés de transformacions, cal situar la desaparició de l'absis romànic i la definitiva orientació del temple en sentit nord-sud, de forma semblant a com succeí a Avinganya. Val a dir que fou concretament en el 1610 quan s'engrandí la capella del Sant Crist, que era segurament al costat del presbiteri, o potser al transsepte. En el 1626 el temple canvià l'advocació mariana per la del Sant Crist. Entre ambdues dates se situa la desaparició de la zona de l'absis i el transsepte; es creu que l'església tenia planta de creu llatina. El 1787 adoptà definitivament l'aspecte actual –vid. V.V.A.A., *La Noguera*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1994 (Catalunya Romànica, XVII), p. 244.

¹⁷ En ambdós casos es canvià l'orientació del temple, de forma semblant al santuari del Merli. A Sunyer, a l'antiga façana de ponent, s'hi afegí un absis modern, mentre que en la de llevant s'hi obrí un portal nou barroc –vid. V.V.A.A., *El Segrià, Les Garrigues... cit.*, p. 236-237. A Vilanova de la Barca, hi ha una disposició d'absis pla, contrarestat per contraforts als angles, fins a mitja alçada, amb remats apiramidats molt semblant als d'Avinganya, en mig del quals es disposà el nou portal de llinda plana –vid. nota 20.

¹⁸ Josep LLADONOSA PUJOL, *op. cit.*, p. 57-58.

¹⁹ Antoni PAULÍ MELENDEZ, *El real monasterio de Ntra. Sra. de Alguaire de Barcelona*, 1250-1950, Barcelona, 1951, p. 31.

Maredeu del Merli.
Façana barroca actual i
una de les finestres de
l'antic presbiteri romànic.

**Finestra de l'antic
presbiteri romànic**
(s. XIII).

**Detall dels
contraforts esglaonats
del costat meridional
del temple (s. XIII).**

per 8,40 d'ample. Quant al temple antic, afirma que era tot de pedra, amb volta de canó, i que la porta era de llinda plana. I, a més, que en el seu interior contenia un altar senzill, que en temps de la priora Carcassona era de fusta, policromat amb pintures historiades, al qual se li afegí un cambri²⁰ al segle XVI.

És tot el que hem pogut esbrinar d'aquest vell edifici, amb el dubte que planteja l'existència d'una volta medieval cobrint l'edifici primitiu. Pensem que caldria verificar si realment es va arribar a construir i, en cas de poder certificar-ho arqueològicament, mirar d'esbrinar la seva tipologia. Tot fa pensar que, d'haver existit, hauria estat una volta de canó apuntat amb arcs torals de reforç, com es fa evident pels poderosos contraforts que s'adossen als murs exteriors, pervivents de la fàbrica antiga. Una primera indagació potser caldria fer-la sota la coberta de la volta moderna actual, per examinar els possibles vestigis de la medieval o si enlloc de volta apareixen traus de bigues, que serien aleshores els testimonis d'una hipotètica coberta de fusta que s'hauria sostingut mitjançant arcs diafragma, de forma semblant a com es pot veure a Avinganya.

Del vell edifici, per tant, podem dir que actualment es conserven únicament els murs perimetrals laterals, ja que els dels extrems sofriren les modificacions indicades, és a dir, a l'est la substitució de la fàbrica vella per la de la nova façana, que no aprofità cap element del mur antic, mentre que a ponent sembla que es procedí a dur a terme una ampliació de la nau que obligà a enderrocar el mur primitiu. A aquest espai allargat s'hi afegí, a més a més, una nova volta barroca, de canó, fabricada amb maons i seguint la tècnica "a la catalana", tan comuna en la nostra arquitectura dels segles XVII-XVIII, consistent en la col·locació dels maons en forma plana, en lloc de perpendicular. Una disposició que alleugeria la seva estructura i permetia bastir amb facilitat grans superfícies, ben articulades, dotades de més elasticitat i d'una gran solidesa.

Una cornisa de guix, motllurada i de factura clàssica, recorre, a nivell de la línia d'impos-

tes, tot el perímetre mural, la qual delimita l'arrencament de la volta que es divideix en trams mitjançant arcs torals molt poc pronunciats, els quals arrenquen de mènsules rematades per formes triangulars. En cada tram, dues llunetes ben perfilades i profundes marquen el ritme de la volta, de forma semblant a com apareixen a l'església de l'antic convent dominic del Roser de la ciutat de Lleida, del segle XVIII, per citar un exemple proper, o en les ales del claustre i el refector del monestir de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanès.²¹

La façana barroca és molt sobria. La presideix un òcul i un portal de pedra amb llinda plana que aixopluga una pronunciada cornisa, també de pedra, de regust neoclàssic, igualment com les dues pilastres que flanquegen el portal, d'ordre toscà i proveïdes d'un plint a la base, poc elevat. Per altra part, una motllura cilíndrica ressegueix tot el seu perímetre. La superfície mural, rematada per una petita espadanya en el vèrtex de la teulada a dues aigües, està revestida per una gruixuda capa d'estuc que simula un acurat parament isodòmic de grans carreus quadrangulars. Quant al presbiteri actual, és de mur pla i no mostra cap singularitat decorativa. Al centre, enfront a l'altar, la balustrada de guix de les impostes que recorre perimetralment el temple per l'interior, resta interrompuda per tal de deixar l'espai adequat per a la col·locació d'un retaule, que sabem que va existir fins a la guerra civil de 1936.

Donades aquestes premisses, anem a proposar una lectura de com deuria ser l'edifici del segle XIII, partint dels elements subsistents en la fàbrica actual. En primer lloc cal assenyalar que ens trobem davant d'un temple que, en origen, tot porta a pensar que seria de planta de nau única i presbiteri de capçalera plana;²² és a dir, amb el mur de remat recte, contrarestat o apuntalat externament per dues grans pilastres d'angle, seguint una disposició clarament inspirada en edificis del Císter, com l'església del monestir de Santa Maria de Vallbona de les Monges.

L'exemple més proper, que derivaria també d'aquesta arquitectura, el posseïm a l'esglé-

²⁰ Josep LLADONOSA, *op. cit.*, p. 124-125.

²¹ La construcció de les voltes del claustre de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanès tenim constància que es portà a terme entorn a l'any 1722 –vid. F. FITÉ. "El monestir de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanès: l'arquitectura d'època medieval i les transformacions d'època moderna" (en premsa).

²² Cal advertir que aquest presbiteri no era regular, potser degut a exigències del lloc d'assentament. Si es miren els plànols que s'adjunten, es podrà veure clarament com el tram de mur lateral del costat sud es corba lleument, mentre que el tram del costat nord es manté totalment recte. Una deformació que per l'interior no es percebeix.

Santa Maria d'Avinganya.

En primer terme, l'antiga capella funerària dels Montcada, del primer terç del s. XIV, mostrant els contraforts esglaonats.

sia, no massa lluny d'Alguaire, de Santa Maria de Vilanova de la Barca.²³ Una església actualment molt enrunada però que ens permet refer la seva estructura, d'una nau, de 25 m de llarg per 16 m d'ample.²⁴ Aquesta posseïa també contraforts als murs exteriors, disposats per a contrarestar la pressió dels arcs torals, com en el cas del santuari del Merli, i dos contraforts d'angle als extrems del mur de l'antic presbiteri, que a diferència del nostre temple, enlloc d'estar disposats angularment, estan col·locats paral·lels al mur absidal. Podria també haver estat coberta la nau i el presbiteri amb una volta de canó apuntada amb arcs torals de reforç, de forma semblant a com ho hem plantejat pel santuari del Merli.

Respecte a la diferent disposició dels contraforts del presbiteri, hem de dir que ens trobem davant d'edificis de cronologies molt diferents. Vilanova de la Barca es data a principis del segle XIII, igualment com Santa Maria d'Avinganya, mentre que l'església del Merli, ja hem dit que la seva construcció se situa entre el 1265-1278, restant potser per acabar la volta, si és que s'arribà a construir. Recordem que aquest tipus de volta de canó apuntat se seguia construint a principis del segle XIV.²⁵

Quant a la fàbrica conservada del temple medieval, és tota de pedra, amb un parament força acurat i regular, de grans carreus, que en les filades inferiors poden alternar uns al

²³ Vegeu V.V.A.V., *El Segrià, Les Garrigues... cit.*, p. 248-249.

²⁴ Proporcionalment la llargada no arriba a ser el doble de l'amplada, ja que deuria ser 7 m més llarga, mentre que al Merli, la llargada de l'edifici actual l'excedeix bastant, quasi el doble. Ara per ara no es pot precisar la llargada original, en el nostre cas, la corresponent al s. XIII. Cal esperar a que es dugui a terme una campanya arqueològica per poder determinar el perímetre exacte de l'edifici primitiu.

²⁵ El millor testimoni documentat ens l'ofereix l'església parroquial de Sant Joan de Vinaixa que sabem que es construí entre el 1303-1318 sota la direcció del mestre d'obra Ramon Piqué, que era de Balaguer; una cronologia que resulta propera a la de la construcció de l'església parroquial de Sant Miquel de Castelló de Farfanya, consagrada l'any 1313, segons consta al portal. Molt possiblement es construïa també per aquestes dates el temple parroquial de Sant Pere de Cubells –vid. V.V.A.A., *El Segrià, Les Garrigues... cit.*, p. 271, per Sant Joan de Vinaixa; per Sant Miquel de Castelló de Farfanya, Francesc FITÉ i Isidre PUIG, *Castelló de Farfanya. L'església de Sant Miquel i el retaule major*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 2009, p. 11-14. És interessant indicar que el plànol per construir l'església de Vinaixa el facilità el monjo de Poblet R. de Lebossa i que, en el 1301, primerament es contractà a Arnau Colomera que renuncià a dirigir l'obra, i aleshores es cridà a Ramon Piqué de Balaguer. En el 1309 la volta encara restava per fer, quedant enllestida l'església l'any 1318. Aquesta valuosa informació la publicà per primera vegada Pere BATLLE HUGUET, "Notes sobre la construcció de l'església de Vinaixa", *Miscel·lània Puig i Cadafalch*, I, Barcelona, 1947-1951, p. 71-84; també Núria de DALMASES i Antoni JOSÉ PITARCH, *L'època del Cister, segle XIII*, Barcelona, Edicions 62, 1985 (Història de l'Art Català, II), p. 49-50.

llarg i altres al través, els quals a una certa alçada s'uniformitzen per oferir solament filades de carreus disposats al llarg. Els contraforts són molt potents i mostren tots, a una certa alçada, un tall en biaix que es corona amb un darrer tram menys gruixut i re tractat, ben diferent del tipus de contrafort descrit al temple del segle XIII d'Avinganya, o al de Vilanova de la Barca. Aquests contraforts els podem comparar amb els de Santa Maria de Gardeny que flanquegen el mur ponentí de la façana; o també amb els que apareixen en semblant disposició a les façanes de ponent i el transsepte de la Seu Vella de Lleida. També presenten aquesta disposició els contraforts de la capella gòtica afegida pels Montcada al temple d'Avinganya²⁶ que es data dins de les primeres dècades del segle XIV.

Corresponent al tram del presbiteri primitiu es conserven, a més, per l'exterior, dues finestres romàniques originals, obertes als murs laterals per tal d'il·luminar-lo. Val a dir que la finestra del costat de migdia està tapiada, almenys des del segle XVIII, quan s'adossà en aquesta banda la "Casa de l'Ermità", potser coincidint amb el gran moment de remodelació del segle XVIII. Encara avui s'hi pot veure, al costat de la finestra, una porta oberta en època moderna per la qual es podia accedir al temple directament i altres vestigis de mutilacions efectuades al contrafort. Entre aquestes, les que semblen correspondre a les restes d'una escala de l'antiga vivenda de l'ermità. Val a dir que aquesta vivenda apareix reproduïda en les dues pintures murals conservades als murs laterals del presbiteri actual, i que daten del segle XVIII, al moment de l'esmentada reforma moderna.

Com que aquesta finestra està tapiada, solament podem descriure la finestra homònima del costat nord i encara parcialment, ja que per l'interior també està tapiada. Afortunadament, per l'exterior es conserva intacta. Es tracta d'una finestra d'obertura allargada, que podem classificar com a sagetera, amb arc de mig punt i llum d'un sol biaix. L'arc que

és adovellat per l'exterior, està delimitat per un guardapols llis, sense ornamentar. Tot el perfil de l'obertura exterior de la finestra, a més a més, té l'aresta bordonada, conformant una elegant motllura.²⁷

Al dessota de cadascuna d'aquestes dues finestres, al nord i al sud, s'hi obre una àmplia fornícula d'arc de mig punt, a manera d'arcosoli, que ben bé podria haver tingut un ús funerari. És a dir, ser receptacle d'un sarcòfag d'algun personatge important. Una hipòtesi que caldria mirar de verificar documentalment. Aquest ús s'hauria perdut en època moderna, potser arran de la gran remodelació. És el que es pot deduir almenys de l'arcosoli de migdia, el qual es procedí a foradar per ubicar-hi un portal nou d'entrada a l'església, d'arc de mig punt i adovellat, que comunicaria el temple amb la casa de l'ermità. És possible que aquesta nova obertura es portés a terme al segle XVIII, quan en aquest indret s'erigí precisament la dita casa, de la qual ja hem descrit una segona porta en un pis alt, al costat de la finestra romànica. Cal incidir en l'interès d'aquestes finestres, corresponents a una tipologia pròpiament romànica que ens apareix, amb petites variants, en moltes esglésies de l'època.²⁸

Si en època moderna es bastí la casa de l'ermità,²⁹ adossada al costat meridional de l'església, també en aquesta època creiem que s'hi annexà un altre gran edifici per la banda nord, que en les esmentades pintures murals surt representat igualment i indicat com a "Casa del Merli". Molt possiblement es tractaria del casalici destinat a emmagatzemar i guardar els bens de les monges d'Alguaire, corresponents als delmes i altres propietats, que deurien estar a càrrec d'un administrador.

Per concloure aquest breu recorregut a través de l'edifici històric, voldríem deixar constància de la necessitat, per a un millor coneixement del monument, de dur a terme un estudi arqueològic acurat que permetés ratificar tot l'apuntat o bé introduir les es-

²⁶ Fuguet, situa aquest tipus de contraforts, tot referint-se a Gardeny, que defineix de « ploms esglaonats », propers als de certes esglésies occitanes, l'ús dels quals s'inauguraria a les nostres terres, a la Seu Vella de Lleida i a Gardeny –vid. V.V.A.A., *El Segrià, Les Garrigues... cit.*, p. 201. Una hipòtesi molt suggerent, tota vegada que el primer mestre d'obra de la Seu Vella de Lleida, Pere de Coma, podria tenir aquest origen llenguadocià –vid. Francesc FITÉ, "La Seu Vella de Lleida", *Temps de consolidació... cit.*, p. 403.

²⁷ Es tracta d'un tipus de finestra romànica emperò tardana. No hem trobat exemples exactes, solament alguns de propers com la finestra de l'absis de Sant Pere d'Alfés, tot i que sense el guardapols. Aquest temple es data també a finals del segle XIII.

²⁸ Vid. Supra nota 26.

²⁹ Recordem que el santuari posseïa dos o tres beneficiats que celebraven diàriament missa, i que segurament tindrien la seva residència en aquest edifici.

menes necessàries. Sobretot un estudi que aportés noves dades i un millor coneixement de l'edifici. En aquest sentit, cal mirar de fer també una bona anàlisi dels

paraments visibles. Un primer estudi ens permet veure, per exemple, com a l'angle occidental del mur meridional, per l'exterior, hi ha en el seu arrencament una diferència de parament, en les cinc primeres filades, fins a la capella afegida annexa, que ben bé podrien pertànyer a una construcció anterior. Es pot veure com hi predominen els carreus posats al través, igualment com a les tres filades que el perllonguen en la base de l'actual sagristia.

Desitgem, amb les reflexions exposades, basades en l'anàlisi de les restes subsistents i la consulta de les dades documentals conservades, haver demostrat la clara adscripció de la fàbrica vella del temple a la segona meitat del segle XIII, en un moment tardà, en el qual s'estaven adoptant ja alguns dels elements capdavanters anunciadors del gòtic, com els contraforts de ploms esglaonats.³⁰

La imatge de la Maredeú de Santa Maria del Merli

La imatge de la Maredeú que es venera actualment al santuari del Merli és pot quasi afirmar que és una rèplica, o millor una recreació, de l'original, que seria del segle XIII. Ho fa suposar sobretot la tradicional disposició en *Maiestas Domni*, emperò ja ressaltant el seu caràcter humà de mare. Val a dir que la persistència d'una iconografia romànica, pròpia del segle XII, en talles marianes del segle XIII i, àdhuc, en molts casos del segle XIV, és un tret que caracteritza moltes de les representacions que es feren arreu del nostre país en aquesta mateixa època, i a les terres de Lleida molt especialment. Es poden citar com a exemples notoris de dites talles de fusta, les de la Maredeú de Santa Maria de Cubells,³¹ la de Sant Salvador de Vilanova de Meià³² i la que es venera a l'església de l'antic monestir de Santa Maria de

Maredeú del Merli.
Talla actual, renovada.

Meià,³³ per esmentar únicament imatges que es conserven *in situ*, a les quals es poden afegir les conservades, d'aquesta mateixa època, al Museu de Lleida, diocesà i comarcal, procedents de l'antic bisbat de Lleida totes elles.

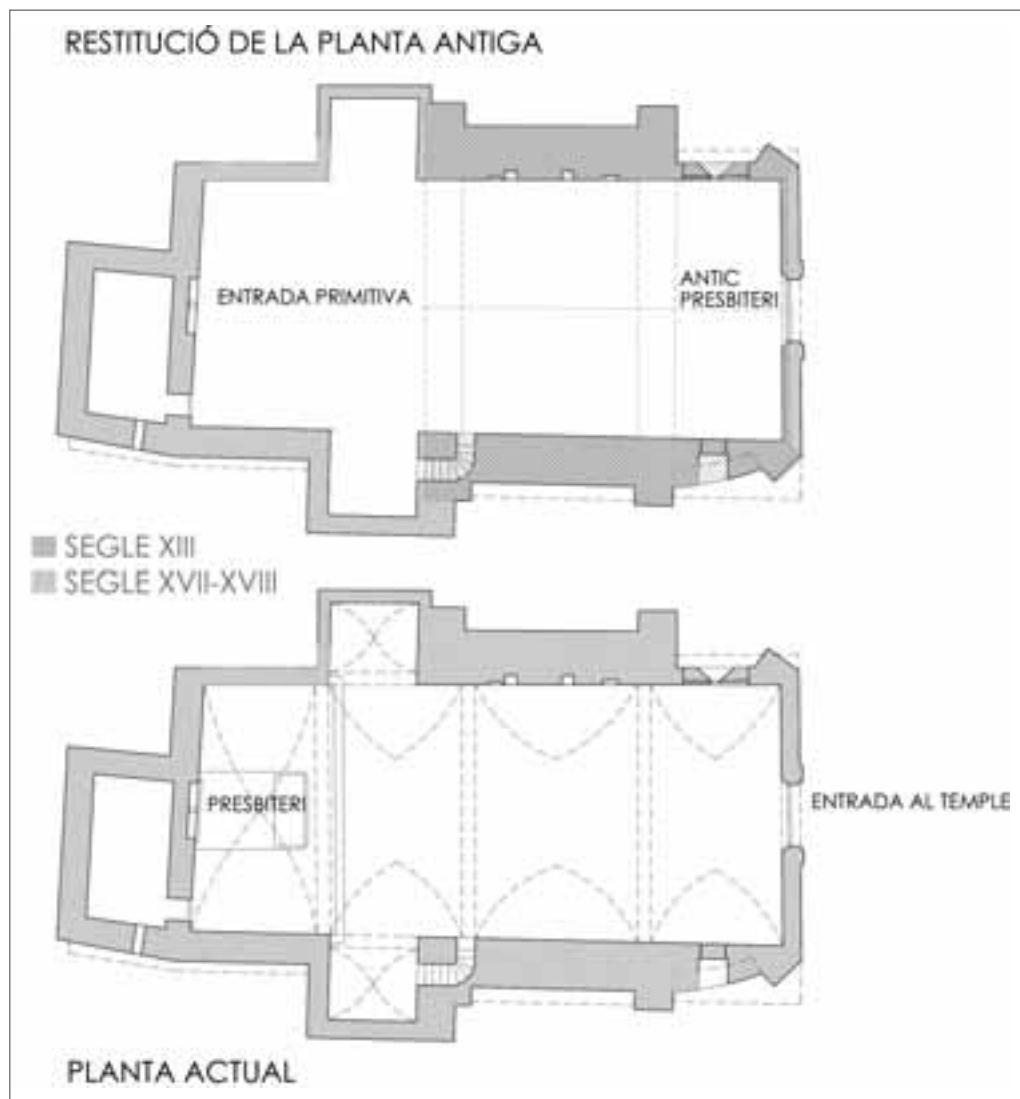
La Maredeú del Merli, per altra part, s'inclou dins del grup de les denominades "Verge trobades", entorn a les quals giren llegendes on es narren llurs descobertes miraculoses per part d'un pastor, un caçador, como és el cas de la Verge de Castell Llebre

³⁰ Aquest tipus de contrafort introduït en la segona meitat del segle XIII als edificis gòtics, serà emprat molt especialment per contrarestar la pressió de la volta dels absis poligonals que s'acaben imposant en substitució dels romànics semicirculars, com és el cas dels absis de Sant Miquel de Foces (Osca), que es daten al darrer terç del segle XIII, o dels de Santa Maria d'Almenar, que es daten dins de la primera meitat del segle XIV, en la mateixa època que la capella ja esmentada dels Montcada a Avinganya, on ja hem destacat que a la zona absidal ens apareixen aquests contraforts –vid. Francesc FITE, "Expansió de l'arquitectura religiosa gòtica..." cit., p. 508 i les il·lustracions de les p. 506 i 494; Ibídem "La Seu Vella de Lleida i la introducció de l'arquitectura gòtica a Catalunya", *Acta Mediaevalia*, 25 (2003-2004), p. 1083, nota 57.

³¹ Aquesta imatge es data al segle XIII i s'ha posat en relació amb la desapareguda de Santa Linya –vid. V.V.A.A., *La Noguera...cit.*, p. 359-360 i 213-214.

³² Aquesta imatge procedeix de Sant Cristòfol del Puig de Meià i també es data dins del segle XIII –vid. V.V.A.A., *La Noguera... cit.*, p. 460-461

³³ No s'han efectuat estudis, dels que en tinguem coneixement, sobre aquesta interessant talla.

Autors de les plantes:
els arquitectes
J. Farreny i M. Sainz
de la Maza.

(Oliana), o qualsevol altre personatge. Llegendes totes elles que en el seu conjunt sembla que s'originaren precisament al segle XIII. És interessant fer aquestes constatacions per coincidir amb una època en la qual es produeix un increment de la devoció mariana i la florida, a la vegada, de santuaris de gran devoció, molts d'ells apareguts sota l'impuls dels cistercencs o dels ordes militars, com és el cas del santuari del Merli.

Si prenem com a referència la fotografia que poseïm de l'antiga imatge, que és de 1925, ens adonarem d'alguns dels trets propis del segle XIII i alhora de certes anomalies. Respecte a les imatges del XIII, a més a més de la seva disposició asseguda en un tron i sostenint el seu fill, d'alguns trets d'estil propis

de talles doscentistes, com per exemple la disposició del rostre, emmarcat per una cabellera ondulada, tal com es representa, per exemple, a les imatges de Cubells i Vilanova de Meià, cosa que ens porta a fer creure que, almenys la testa, correspon a la imatge primitiva; és a dir, a l'original del segle XIII, cosa que no podem afirmar de la resta de la imatge. Per exemple, la forma com sosté la Verge a l'Infant Jesús no és la comuna del segle XIII, ni tampoc la forma com estan disposats els drapejats de la vestimenta.

Ricard Díez,³⁴ en el seu escrit sobre aquesta imatge, ens diu que és antiquíssima, de fusta i que apareix asseguda, sostenint el Nen Jesús a la falda, també assegut, agafant-lo amb les dues mans. També ens in-

³⁴ Ricard Díez, *Breves notas sobre la imatge hallada conocida como la Virgen del Merli*, Barcelona, s.d.

³⁵ Antoni Paulí, a l'estudi esmentat més amunt, del 1951, assenyala que la imatge actual té 37 cm d'alçada, cosa que fa suposar que s'ha variat una mica la seva alçada o que en les mesures de Díez solament s'ha mesurat la talla de la Verge, sense la peanya.

dica que posseeix uns 30 cm d'alçada³⁵ i que és morena. Tot seguit informa que fou profanada en la passada Guerra Civil de 1936, salvant-se únicament "parts del cap" i que, després de la guerra, es procedí immediatament a la seva restauració, tasca que s'encomanà a l'escultor barceloní Felip Coscollà, costejant la despesa l'esmentat Ricard Díez, resident aleshores a Barcelona.³⁶ Mercès a que es va conservar la fotografia de 1925 amb la imatge sense els vestits que normalment l'engalanaven, es va poder procedir a efectuar la seva restauració que podem ben bé considerar una rèplica de la destruïda, donat el poc que se'n salvà. El 24 de setembre de 1939 la nova imatge tornava a presidir el santuari d'Alguaire.³⁷

Aquesta és tota la informació que posseïm de la referida Marededéu. La consulta de l'esmentada fotografia de 1925, ens permet veure, per tant, les anomalies respecte a la que hauria pogut estar la imatge original. No

coneixem, com hem indicat, cap exemple de Marededéu del segle XIII que sostingui el Nen amb les dues mans de la forma com aquí apareix. Podria molt bé ser que abans ja s'hagués hagut de renovar parcialment la imatge antiga, potser degut a les guerres, des dels Segadors a la del Francès. De la talla del segle XIII, amb una certa seguretat, proposem que s'hauria conservat el cap fins a la Guerra Civil de 1936. És la part que veiem com a més propera a la tipologia de les imatges del XIII. No podem afirmar-ho amb contundència; emperò per concloure, potser cal afirmar que ens trobem davant d'una talla que ha sofert dues restauracions importants, cosa que caldria mirar de verificar fent un estudi tècnic precís, dendrològic i radiològic per poder precisar l'antiguitat de la fusta i veure les parts reintegrades, així com el que resta de l'original, sobretot després de la darrera restauració. És el màxim a què podem arribar en una anàlisi purament visual com la que estem efectuant.

³⁶ El Sr. Lladonosa es fa ressò d'aquesta informació, indicant que la imatge no fou destruïda del tot i que l'actual és una renovació, realitzada per l'escultor Felip Coscollà i el decorador Pere Casp, ambdós de Barcelona, mentre que la corona que llueix és obra del joier Àngel Grau –vid. Josep LLADONOSA, op. cit., p. 124-125.

³⁷ Fou destruïda també a la Guerra Civil del 1936 la talla barroca del Sant Crist del Merli, del qual l'esmentat Ricard Díez recollí un petit fragment de fusta que guardà i que ara es conserva en un petit sobre; de la talla se salvà únicament el cap, que fou integrat en una de nova efectuada pel mateix escultor que restaurà la Verge, Felip Coscollà, l'any 1940, que és la que es conserva actualment. La relíquia esmentada sembla que es diposità al petit sobre l'any 1972, com consta en la inscripció que l'acompanya. La relíquia rau servada en una casa particular d'Alguaire.